

Мовазнаўства

А. Я. СУПРУН

СУПАСТАЎЛЯЛЬНАЕ (КАНФРАНТАЦЫЙНА-ТЫПАЛАГІЧНАЕ) ВЫВУЧЭННЕ ЛЕКСІКІ СЛАВЯНСКІХ МОЎ*

Тыпалагічнае вывучэнне моў уключае ў сябе, з аднаго боку, выяўленне іх агульных уласцівасцей, універсальных, а з другога боку, вызначэнне комплексаў адметных уласцівасцей, якія дазваляюць устанавіць некаторыя тыпы моўных структур і тыпы моў па іх унутраных якасцях або па іх функцыянальнаму выкарыстанню. Мэтанакіраванае даследаванне тыпаў моўных структур у цяперашні час прывяло да ўстанаўлення раду больш ці менш выразных тыпаў будовы моў, тыпаў гукавога ладу моў (а ў прыватнасці, арганізацыі вакалізма і кансанантызма), тыпаў функцыянальнага выкарыстання моў (пар. такія характарыстыкі, як сусветная мова, мова міжнацыянальных зносін, нацыянальная мова, літаратурная мова, дыялект, гаворка).

Каштоўнасць аднясення мовы да таго ці іншага тыпу тым вышэйшая, чым больш улічвае класіфікацыя сукупнасць моўных фактаў, якія складаюць даную зону мовы. Менавіта ў гэтым выпадку разуменне тыпу як дастаткова агульнай характарыстыкі мовы набывае пэўную самастойную каштоўнасць: аднясенне мовы да таго ці іншага тыпу сапраўды вызначае яе ўласцівасці. Пагэтаму пры вызначэнні тыпу мовы мэтазгодным з'яўляецца комплексны ўлік раду фактаў, якія складаюць або дэтэрмінуюць даны аспект, даную падсістэму моўнай будовы.

Хоць некаторыя тыпалагічныя характарыстыкі мовы знаходзяцца ва ўзаемасувязі, наўрад ці магчыма такая тыпалагічная характарыстыка мовы, якая дазволіла б колькі-небудзь вычарпальна вызначыць мову прыналежнасцю яе да якога-небудзь абстрактнага тыпу. Разнастайнасць моў свету сведчыць хутчэй на карысць меркавання аб тым, што найбольш змястоўнай тыпалагічнай характарыстыкай мовы будзе рознабаковая характарыстыка, якая вызначае тып мовы ў розных аспектах.

Сярод іншых паняццяў тыпалагічнай лінгвістыкі, карысных для вывучэння славянскіх моў, трэба адзначыць паняцце тыпу лексікона. Пры значнай блізкасці граматычнай структуры большасці славянскіх моў яны адрозніваюцца гучавым ладам, а таксама лексікай, складаючы групіроўкі, якія не супадаюць з асноўнымі генетычнымі групамі славянскіх моў. Справа ў тым, што станаўленне лексікона сучаснай мовы ёсць працяглы гістарычны працэс, у якім адлюстроўваюцца як унутраныя асаблівасці развіцця адпаведнага народа і яго культуры, спецыфічныя рысы развіцця данай мовы, так і знешнія яе кантакты. Тып лексікона характарызуецца якасна разнастайнасцю складаючай яго лексікі ў семантычных, стылістычных, граматычных адносінах, колькасна — ў адносінах аб'ёму і статыстычнай стратыфікацыі слоўніка, а таксама мар-

* Доклад на IX Міжнародным кангрэсе славістаў (Кіеў, верасень 1983 г.). Больш дэталёвае асвятленне закранутых пытанняў даецца ў брашуры аўтара «Лексічная тыпалогія славянскіх языков» (Мінск: Изд-во БГУ ім. В. І. Леніна, 1983).

фемнай структурай і словаўтваральнымі патэнцыямі лексікі, яе спалучальнасцю, фразеалагізацыяй і некаторымі іншымі фактарамі.

Поспехі ў канкрэтных тыпалагічных даследаваннях і тэарэтычнае развіццё асноў тыпалогіі, з аднаго боку, а таксама паглыбленне пазнання лексіконаў славянскіх моў, з другога боку, прывялі да пастаноўкі на IV (Маскоўскім) міжнародным кангрэсе славістаў пытання аб лексічнай тыпалогіі славянскіх моў у дакладах В. Бланара і А. В. Ісачанкі. З таго часу гэтыя праблемы застаюцца ў полі зроку славістаў (хоць і не ў цэнтры іх увагі), што атрымлівае адлюстраванне і на славістычных кангрэсах — у адказах на пытанні да V (Сафійскага) кангрэса, у дакладах М. І. Талстога, М. І. Лякомцавай, Г. Кучэры і М. Цешыцелавай на VI (Пражскім) кангрэсе, у асобных дакладах на VII (Варшаўскім) і VIII (Загрэбскім) кангрэсах славістаў. Праблематыка тыпалогіі лексічнага складу славянскіх моў натуральна звязваецца з развіццём уяўленняў аб сістэмным характары лексікона, а таксама з прымяненнем у даследаванні лексікі такіх сучасных метадаў, як кампанентны, дыстрыбуцыйны, статыстычны, псіхалінгвістычны аналіз. Разам з тым стварэнне за апошнія дзесяцігоддзі буйных слоўнікаў славянскіх моў становіцца фундаментам для далейшых тыпалагічных даследаванняў.

Аднак тыпалагічныя даследаванні славянскага слоўніка пераважна абмяжоўваліся асобнымі бакамі вывучэння лексікона, хоць і даволі цікавымі, каштоўнымі, але не ахопліваючымі пакуль што ўсёй складанасці вялікай, шматграннай і шматмернай лексічнай сістэмы, яе будовы, структуры і функцыяніравання. Між тым, надыходзіць, мабыць, час для папярэдніх, але больш рознабаковых характарыстык лексікона ў супастаўляльным, ды і не толькі ў супастаўляльным плане.

Супастаўляльнае вывучэнне лексікі славянскіх моў, эмпірычна распачатае і ажыццяўляемае ў межах перакладных слоўнікаў, якія з’яўляюцца разам з тым базай для больш глыбокага падыходу да супастаўлення, можа мець розныя аспекты. Магчыма, як і ў галіне граматыкі, супастаўленне лексікі на базе параўнання тэкстаў, прыймаемых за эквівалентныя (назавём такое вывучэнне канфрантацыйным), можа быць супастаўленне лексіконаў якой-небудзь пары моў, мэтай якога з’яўляецца атрыманне даных менавіта аб ёй (назавём такое даследаванне кантрастыўным), можа быць і супастаўленне на больш шырокай базе, накіраванае на пошук агульных або прыватных заканамернасцей, на ўскрыццё або праверку гіпатэтычна вылучаных універсальных, якое можна лічыць тыпалагічным. Пры гэтым мяркуецца, што тыпалагічная характарыстыка ўключае ў сябе як заканамернасці арганізацыі структуры лексікона, так і асаблівасці функцыяніравання сістэмы, а таму можа ажыццяўляцца як на базе пэўнай агульнай сеткі дыферэнцыяльных прыкмет, так і шляхам супастаўлення эквівалентных тэкстаў.

Тыпалагічная характарыстыка лексікона славянскіх моў, відаць, павінна мець комплексны характар і ўключаць у сябе паказчыкі, якія высявятляюць асаблівасці лексікі славянскіх моў у цэлым і кожнай мовы паасобку з розных бакоў і ў розных планах. К цяперашняму часу акрэсліваецца наступны прыкладны склад параметраў тыпалагічнага апісання славянскага лексікона.

1. Колькасная характарыстыка лексікона. У большай частцы сучасных славянскіх літаратурных моў аб’ём лексікона налічвае не менш паўтараста-двухсот тысяч адзінак, тады як аб’ём лексіконаў літаратурных моў абмежаванага выкарыстання, такіх, як верхнялужыцкая і ніжнялужыцкая, складае, відаць, пяцьдзсят-шэсцьдзсят тысяч слоў, а аб’ём лексікона гаворкі (напрыклад, па даных чэрвенскага слоўніка М. В. Шатэрніка або банацкага слоўніка Ст. Стойкава) вымяраецца велічыняй прыкладна дзесяці-дваццаці тысяч слоў. Пры ўсёй умоўнасці і прыблізнасці названых лічбаў яны указваюць на важнасць крытэрыя аб’ёму слоўніка.

2. Прадстаўленасць у лексіконе розных семантыка-тэматычных сфер лексікі, звязаных з рознымі галінамі жыцця носьбітаў мовы і рознымі

сферамі функцыяніравання мовы (што не заўсёды супадае, паколькі магчыма выкарыстанне ў некаторых галінах жыцця другой мовы).

3. Статыстычная структура лексікона: тэкстаўтваральная роля найбольш частых слоў, у тым ліку найбольш частых паўназначных слоў, суадносіны частых і рэдкіх слоў у тэксце, колькасныя суадносіны слоў розных семантычных і граматычных класаў у тэксце і ў лексіконе і да т. п.

4. Падабенства розных сфер лексікона супастаўляемых моў па вонкаваму выглядзе лексем і па плану зместу адпаведных слоў з улікам розных статыстычных зон, розных часцін мовы, розных семантычных групіровак і г. д., а таксама абагульненыя даныя аб падабенстве і адрозненні слоў у сістэме і ў тэксце, прадстаўленыя ў абагульненых колькасных паказчыках.

5. Натуральная граматычная класіфікацыя лексікона па часцінах мовы з улікам агульнасці фундаментальных граматычных члененняў славянскіх слоўнікаў і своеасаблівасці некаторых граматычных падтыпаў слоў.

6. Марфемна-словаўтваральная характарыстыка лексікона, у якой магчымы ўлік прадуктыўнасці розных класаў марфем і іх тыпаў, а таксама спосабаў словаўтварэння, такіх, напрыклад, як словаскладанне, кандэнсацыя і г. д., а таксама мера ўсведамляемай носьбітамі мовы звязнасці лексікона па марфемнай будове.

7. Семантычная структура лексікі ў цэлым з пункту гледжання агульных характарыстык семантычных групіровак рознага тыпу, развітасці і якаснай своеасаблівасці палісеміі, аманіміі, сінаніміі, экваніміі, антаніміі.

8. Стылістычная стратыфікацыя лексікі, суадносіны нейтральнай і стылістычна маркіраванай лексікі ў лексіконе і ў тэксце, своеасаблівасць стылістычнай маркіраванасці лексікі.

9. Асацыятыўная характарыстыка лексікі, якая ўключае асаблівасці слоўнага асацыявання ў плане яго сэнсавай стратэгіі, разнастайнасці напрамкаў асацыявання з рознымі лексічнымі стымуламі, сканцэнтраванасць або раскіданасць асацыявання («стандартнасць» асацыявання і «стандартнасць» асацыяцый, накіраваных на тэкстаўтварэнне).

10. Своеасаблівасць і агульнасць лексічнай спалучальнасці слоў і іх груп, асаблівасці індывідуальнай і групавой лексічнай спалучальнасці, здольнасць розных слоў і іх групіровак да фразеўтварэння. Лексічная спалучанасць на ўзроўні тэкста: асаблівасці сумеснай сустракальнасці слоў у межах тэкставых фрагментаў, дапушчальнасць паўтараў і сродкі іх унікнення, своеасаблівасць выкарыстання слоў-замышчальнікаў — сінонімаў і займеннікаў.

11. Вонкавая структура слова: даўжыня слова і розных тыпаў слоў у фанемах і складах, асаблівасці пачатку і канца слова, своеасаблівасць паслядоўнасцей фанем у складзе слова, абмежаванні, якія накладваюцца на такія паслядоўнасці, прасадыйная характарыстыка розных тыпаў слоў. Дастасавальна да пісьмовай формы маўлення магчымы і графічныя характарыстыкі слова, звязаныя з асобнасцю напісання слова, своеасаблівасцю пачатковых і канцовых абрысаў літар, асобных абрысаў, якія перадаюць семантычныя кампаненты слова, выкарыстанне пісьмовых абрэвіатур, ідэаграм і г. д.

Названыя тут тыпалагічныя крытэры маюць як колькасны, так і якасны характар, для іх прыёмальны ў той ці іншай меры імавернасны або няцвёрда-множнасны падыход, паколькі мова, будучы спецыфічна чалавечым сродкам зносін, валодае фундаментальнай уласцівасцю няцвёрдасці арганізацыі, якая забяспечвае магчымасць выкарыстання мовы ў новых умовах, гэта значыць творчасці пры дапамозе мовы, а такім чынам і ў мове, а разам з тым тлумачыць змяняльнасць мовы.

Множнасць і разнастайнасць з'яўляюцца лексікі, магчымаць рознабаковага падыходу да іх, неабходнасць уліку каласальнай колькасці фактаў нават у межах адной мовы, прымяненне розных метадаў аналізу лексі-

кі — усё гэта ставіць на парадак дня неабходнасць прымянення ў даследаванні лексікі наогул, а лексічнай тыпалогіі ў прыватнасці аўтаматызацыі, якая, такім чынам, разглядаецца не толькі як элемент прыкладных даследаванняў, але і як неабходная частка тэарэтычных даследаванняў у галіне мовазнаўства. У лексічнай тыпалогіі мэтазгодна бачыць не самамэту, а частку агульнатыпалагічнага вывучэння моў наогул і славянскіх у прыватнасці. Уяўляецца, што лексічная тыпалогія здольная даць істотныя элементы агульнай тыпалагічнай характарыстыкі моў.

Названыя тут параметры нельга разглядаць ні як абавязковыя, ні, тым больш, як раўназначныя кампаненты тыпалагічнага апісання славянскага слова і славянскіх лексіконаў. Гэта толькі магчымыя параметры, якія выносяцца на абмеркаванне. Іерархію гэтых паказчыкаў, іх даволі складаныя ўзаемаадносіны можна будзе ўстанавіць тады, калі ўзнікне магчымасць рознабаковай і глыбокай комплекснай тыпалагічнай характарыстыкі лексіконаў хоць бы некаторых славянскіх (ды і неславянскіх) моў. Уяўляецца, аднак, што такія мэты трэба мець на ўвазе і цяпер, вырашаючы надзённыя і чарговыя задачы лексікалагічных даследаванняў, сярод якіх важна як паглыбленне ў гісторыю лексікона, высьвятленне яго паходжання, станаўлення і развіцця, так і разгляд структуры, арганізацыі, функцыяніравання лексічнага складу мовы на пэўным этапе яго гісторыі ў сінхронным зрэзе.

Б. А. ПЛОТНИКОВ

О СООТНОШЕНИИ РОДА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В БЕЛОРУССКОМ И ЧЕШСКОМ ЯЗЫКАХ

Категория рода представляет собой одно из наиболее характерных грамматических явлений, свойственных существительным обоих языков. Грамматический характер этой категории проявляется как в формальных показателях, так и в обязательности ее выражения существительными. С генетической точки зрения категория рода связана с семантическими особенностями существительных, в частности с отражением в значении слов биологического понятия пола, отмечаемого у одушевленных предметов, а также приписываемого сознанием древнего человека неодушевленным предметам¹.

В процессе эволюции грамматической системы семантическая связь категории рода и понятия пола сохранилась в более или менее явном виде только у части одушевленных существительных (соотносимых с именами и некоторыми животными), но потенциальное отношение к полу может в определенных ситуациях проявляться грамматическим родом практически каждого существительного. Например, у существительных, обозначающих деревья в белорусском и чешском языках, категория рода представляется сугубо грамматическим явлением, однако в поэтических произведениях, где наиболее полно реализуются смысловые возможности слов, род существительных может играть ведущую роль в создании соответствующих поэтических образов. Так, в стихотворении Я. Купалы «Явар і каліна» весеннее настроение и лирические чувства интимных человеческих отношений передаются в значительной степени за счет противопоставления мужского и женского рода существительных, которыми озаглавлено стихотворение.

В стихотворении чешского поэта В. Галека «В природе» белая береза не случайно сравнивается то с выбежавшей из стада козочкой, то с тонкой и гибкой девушкой (ср.: *Vyběhla bříza běličká, jak ze stáda ta kozička ... Vyběhla jako rapenka, tak hebká a tak tenká...*): основанием для такого сопоставления несомненно послужила грамматическая общность женского рода чешских существительных *bříza* 'береза', *kozička*, 'козочка' и *rapenka* 'девушка'.